

**CATALÀ ORIENTAL/ OCCIDENTAL I
VALENCIÀ, MÉS ENCARA**
**ORIENTAL/ OCCIDENTAL CATALAN AND VALENCIAN:
MORE AGAIN**

Xaverio BALLESTER*

En un recent treball (2015) Joan VENY ha presentat «una revisió de les teories emeses a propòsit de l'origen de la partió del domini lingüístic en català occidental i català oriental». El present treball formula puntuals objeccions a la revisió realisada per est autor, matisant alguna datació oferida i reconsiderant el paper que el substrat pogué eixercir en la possiblement naixent dicefàlia del català.

Paraules-clau: dialectologia, català oriental, català occidental, valencià.

In a recent paper (2015), Joan Veny has presented «a review of the theories concerning the origin of the division in Western Catalan and Eastern Catalan for this linguistic domain». This paper formulates some punctual objections to Veny's review, including some nuanced dates and the revisited role that substrate could play in the (probably ancestral) dicephalic character of the Catalan language.

Keywords: Dialectology, eastern Catalan, western Catalan, Valencian.

* Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Universitat de València.
Correspondencia: Universitat de València. Facultat de Filologia, Traducció i Comunicació. Avenida Blasco Ibáñez 32. 46019 València. España.
e-mail: xaverio.ballester@uv.es

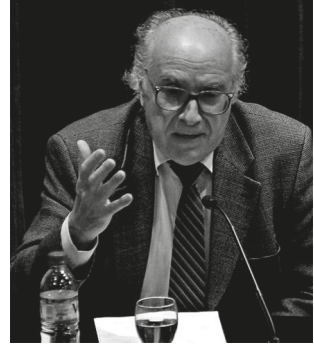
En un article recent el gran mestre de la dialectologia catalana, el mallorquí Joan VENY (2015), ha *reviscolat* —per dir-ho aixina— algunes de les *uexatæ quæstiones* concernents a certs aspectes essencials de la formació i bipartició de la llengua catalana o de l'orige del valencià, sent el seu principal objectiu el de «fer una revisió de les teories emeses a propòsit de l'origen de la partió del domini lingüístic en català occidental i català oriental» (Vený 2015: 31). Este sintètic pero dens text constituïx un magnífic treball, resum de sa experta saviea i sàvia experiència, treball probablement destinat a eixerir una perdurable influència en els estudis de la disciplina, tenint en cónter el mereixcut prestigi de l'autor, de manera que potser seria oportú afegir modestament algunes reflexions a propòsit de certes qüestions en les quals estem ben d'acort en l'autor i també sobre aquelles en les quals no hu estem massa.

Diferències lèxiques: ¿rellevant *sorra*? ¿rellevant *diarrera*?

Una primera cosa que sorpren d'este treball és la proposta d'afegir noves diferències lèxiques a les conegudes característiques que distinguïen el català oriental de l'occidental, com ara les orientals *sorra* i *diarrea* front a les occidentals *arena* i *diarrera* (Vený 2015: 33), veus a les quals el mateix autor anuncia que en una obra ya en premsa afegirà el contrast entre oriental *canó* i *romaní* i occidental *canut* i *romer* (Vený 2015: 33). Contant fins a *diarre[r]a* tindríem aixina només un dotzeneta de diferències. No semblen massa diferències per a una divisió dialectal unànimement considerada tan evident. Encara que VENY no dona cap cronologia per a *diarre[r]a* —lògicament en [e] en el català oriental— òbviament la veu no sembla patrimonial, de manera que resulta difícil d'entendre quina rellevància puga tindre una forma que, tal com VENY mateixa (2015: 45) reconeix, en realitat «és un mot d'origen culte», en definitiva, un cultisme.

Un altre aspecte problemàtic és l'eventual criteri —no aclarit— seguit per est autor en confeccionar sa relació. VENY parla només de «trets distintius seleccionats i que creiem nuclears» (2015: 32): ¿es tracta senzillament de trobar les paraules que, com evidencien els respectius maps dialectològics, es corresponen *quasi* milimètricament a la tra-

dicional frontera prèviament establida entre el predomini occidental i oriental? ¿Per qué serien *nuclears* estes (*exempli gratia*, les citades *sorra* i *diarrea*) i no unes atres isoglosses, com ara les afinitats lèxiques *quondam* senyalades per COLON (1955:145) entre valencià y català occidental: «*amprar* (o *emprar*) ‘pedir prestado’; *apegar* ‘contagiar’; *birbar* ‘escardar la tierra’; *bos* ‘bozal’; *catxap* ‘gazapo’; *canilla* [...] ‘grifo’; *comboiar* ‘mimar, agasajar’; *cor-der* ‘cordero’; *espill* ‘espejo’; *estalzim* y *folli* ‘hollín’; *granera* ‘escoba’; *lleute* ‘levadura’; *melic* ‘omblijo’; *ren* ‘levadura’; etc.»? ¿Qué passaria si, seguint un criteri diferent, decidírem, per eixemple, integrar formes com *agarrar*, *atre*, *chicon*, *chicotet*, *defendre*, *deport*, *dumenge*, *eixe*, *en* en sentit instrumental, *est*, *faena* etc. etc.? ¿no n’eixiria un mapa dialectològic encara molt més netet i clar?

El gran mestre de la dialectologia catalana Joan Veny Clar (Campos, Mallorca 1932) durant una conferència (Fotografía de Jpiany)

Quatre mil llegües de viage substratístic

En revisar les, segons VENY (2015: 33–35 i 46), quatre principals teories sobre l’orige de les diferències dins de la continuïtat llingüística del balear–català–valencià, VENY es mostra, mos pareix, massa condescendent en les teories de la *reconquesta* i de l’*anivellament* i comprensiblement escèptic respecte a la teoria del substrat. L’autor mos fa el gran honor de citar una contribució nostra en la qual assign[av]em al efecte del substrat de la llengua ibèrica l’idiosincràtic canvi de les vocals àtones en català oriental —lo que és considerat per molts estudiosos la diferència més crucial entre català oriental i occidental— afirmant—ne que la proposta està formulà «amb evident gosadia», puix «no cal cercar la veritat a quatre (o mil) llegües si la tenim a dues passes. Sabem tan poques coses segures del fonetisme de l’ibèric que fàcilment naufraguem en un mar de foscors i incerteses» (Veny 2015: 34).

Pero *sapere aude!* Lo ben cert és que gràcies a més de 2.000 inscripcions i ad un bon grapat de veus ibèriques transcrites en llatí i en grec

antic el *fonetisme* és —i per damunt del lèxic— l’aspecte precisament manco fosc de l’ibèric, llengua certament molt més enigmàtica en els seus apartats morfològic, sintàctic i sobre tot semàntic. Lo ben segur és que en ibèric tenim eixemples d’aparents alternàncies vocàliques en posició àtona, especialment si acceptem, com suggerix una convergència d’indicis, que en ibèric l’accent requea regularment en sílaba final. Aixina, el segment BeCoN–, «identificado como componente antropónimo en inscripciones todas ellas procedentes de la región valenciana» (Quintanilla 1998: 70) i present, per eixemple, en BeCoNILTUN (F.21.1), BeCoNCiNE (F.20.1) o BeCoNTECe[(F.20.2) sembla correspondre’s perfectament en un *català* BaCoNTECeŘ (C.4.1) de Castell de Palamós (Girona), lloc —no precisament a mil llegües de distància— d’on procedix també un TiCiŘSBaLAUR (C.4.2), el qual segment –BaLAUR coincidix en el –BeLAUR ben documentat en l’epigrafia ibèrica: ATiNBelaUR (C.18.5 Tarragona), LACerBeLAUR (D.4.1 Sant Miquel de Sorba, Barcelona) o CuLEŠBeLAUR (F.20.1 Yàtova, València). Ya per a QUINTANILLA (1998: 72) el fet que les dos inscripcions en les quals es constata la variant en <a> procedixquen de Palamós fa «probable que se trate de una variante dialectal». Semblantment el freqüentísim TeCiAŘ o TeGiAŘ (F.13.3; F.13,4; F.13.21; F.13.22... inscripcions totes procedents de Llúria, València; o F.15.1 en El Toro, Castelló) apareix també de vegades com TaCiAŘ o TaGiAŘ en territori francès (B.1.364; B.1.365; B.8.20...). Tindriem ademés una significativa ultracorrecció en CeŠTa[O]N (El Vilar, Valls, Tarragona; Ferrer 2008: 258) junt a numerosos casos de CaŠTaUM (*uide* Ferrer 2008). Més dubtosa és la qüestió de si TaGeR, TeGeR i TiGeR —una trentena de testimonis en total— serien o no variants d’un mateix formant ibèric (*uide* Ferrer & Sánchez 2018: 225) *et cetera*...

Al cap, honestament s’ha de dir que n’hi han suficients evidències de variació tímbrica en les vocals àtones ibèriques, variació que constituïx u dels seus fenòmens fonològics més característics i que ne tractà QUINTANILLA (1998: 41–188) al llarc de ¡147 pàgines! en la publicació, lògicament allaugerada, de sa tesis doctoral, de manera que de cap forma pot, *pace* VENY, afirmar-se hui que el *fonetisme* de la llengua ibèrica —i manco el de les vocals— siga un “mar de foscors”. Creem

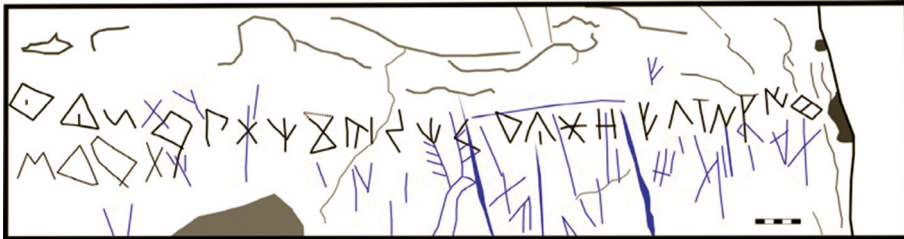
que l'actual brillant escola d'iberòlecs catalans, com, entre altres, Joan FERRER, Noemí MONCUNILL o SABATÉ Víctor, capitanejada pel navarrès Javier VELAZA, tampoc estarà massa d'acort en aquell sumari veredicta.

Mar de foscors, pero mar

Per atra banda, encara que enujosa —i inclús potser, com vol VENY (2015: 34), molt lluntana: «a quatre (o mil) llegües»— la *Hiberica quæstio*, mos temem, no pot ser eternament obviada en els estudis sobre la formació del català. Citarem només un detall pero, creem, prou eloqüent. Resulta, per eixemple, que en Catalunya els topònims de les quatre capitals de província són d'orige ibèric, únic cas en tota Espanya: *Barcelona* és BARCENO (A.6.11) o la *Barcino* romà (Plini *nat.* 3,4,22); *Girona* és la Γεροῦνδα del grec Ptolomeu (*geogr.* 2,6,69) i la llatina *Gerunda* (*it. Ant.* 390,4); el mateix formant topònimic ibèric —*da* du l'antic nom de *Lleida*: ibèric ILTIRTA (A.18) i llatí *Ilerdam* (*Cæs. ciu.* 1,73,2) o grec Ἰλέρδα (Ptol. *geogr.* 2,6,67); finalment *Tarragona* és l'ibèric TARACON[ŠALIŘ] (A.6.15) o la pliniana *Tarracon* (*nat.* 3,4,21). I a propòsit: el sobrenom *Barceló*, que VENY (1998: 60) descriu com «format per masculinització de *Barcelona*, per ésser masculí probablement el portador del llinatge», representa en realitat directament la forma original de l'antic topònim ibèric, com també, per eixemple, el microtopònim i sobrenom *Tarragó* conserva millor la seua forma ibèrica originària. Per atra banda, l'explicació «per ésser masculí [...] el portador del llinatge» carix de paralels —esperaríem uns anàlecs **Giró*, **Sevillo*, **Solsó*, **Valencio*...— i no sabem d'atres llinages topònims femenins que en seguritat hagen canviat al masculí. Renunciar a integrar el idiosincràtic —puix que llatí ne tenen totes les llengües romàniques— component ibèric, ya siga gran o chicotiu, en la formació de la llengua catalana, és com renunciar a conéixer sa peculiaritat mateixa, sa pròpia essència.

En efecte, contra la *doctrina recepta*, hui algunsensem que és Catalunya i més concretament la Catalunya més o manco corresponent a la Catalunya *vella*, a la Catalunya de parla oriental, la pàtria originària dels ibers en la nostra Península i, com vorem, tal novella *dada* pot

devindre crucial en el replantejament del problema, ya que esta reubicació dels ibers —abans majoritàriament tinguts per un poble absent del territori que hui correspon a Catalunya i més encara a Catalunya vella— obri la possibilitat de considerar operatiu —paralelamente, per eixemple, al cas del galaic–lusità per al gallec–portugués— un substrat llingüístic comú que pugui, en competència o en concurrència junt en les velles teories invasionistes, donar explicació de les continuïtats llingüístiques peninsulars. Aixina, ara contariem en un element comú potencialment explicatiu: el substrat de la llengua ibèrica per al romanç de Catalunya y València.

Inscripció rupestre de L'Esquirol (Barcelona) en hemisilabari ibèric. Fotografia i transcripció per cortesia del seu autor, Joan Ferrer i Jané

El substrat, quan actua, és que actua de veritat

Per atra banda, la presència d'una major i més profunda ibericitat en l'actual Catalunya de parla oriental és congruent en la molt justa apreciació del recordat Joan BASTARDAS en el sentit de que el substrat «quan actua, ho fa més aviat cap a la innovació» (Veny 2015: 34), una aguda crítica a la proposta d'Antoni Maria BADIA de considerar l'histò-

rica mayor romanisació de la Catalunya *vella* com u dels elements-clau per a explicar la particularitat llingüística d'esta parla... innovadora: «el català oriental correspon a una romanització assolida» (Badia 1981: 107). En efecte, no cal ara discutir l'evidència del «caràcter estagnant, conservador del cat. occ. enfront del més innovador i elaborat del cat. or.», com be diu VENY (2015: 34) o dia BADIA (1981:110: «el caràcter generalment estàtic, estagnant, del català occidental»). Ara be, si atresí admetem [l'evidència] que el principal factor que favorix l'innovació llingüística és el contacte en una atra llengua, la més simple manera d'explicar el caràcter innovador del català oriental és plantejar-se ací l'hipòtesis d'una major —o més exòtica— *singlòsia* o contacte llingüístic. Això respecte a l'innovació. Quant al conservadurisme, probablement bastarà ara i ací dir que és principi acceptat dins de la Llingüística reconstructiva el que «una comunidad de innovaciones revela un parentesco más estrecho que una de preservaciones» (Corriente 1992: 24), de manera que si no trobem innovacions compartides...

Fotografia antiga del port de València: el Grau. Tradicionalment el valencià ha diferenciat be entre port natural o *port* i port artificial o *grau*

Com és sabut, per a un substratista com BADIA lògicament les diferències essencials eren antigues: «les modalitats oriental i occidental de la llengua catalana daten de la mateixa formació de la llengua» (Badia 1981:100), lo que el mestre sintetisava en una locució ben cridanera:

«bicefalia del català naixent» (Badia 1981: 97). En canvi, com a sever contrasubstratiste el dr. h.c. VENY Joan, creem, tendix a oferir datacions, de vegades, excessivament prudents. Per a l'innovació del català oriental *homes* o *joves* front a l'arcaic i occidental *hòmens* o *jòvens*, que conserva la /n/ etimològica (llatí *homines* i *iuuenes*), BADIA (1981: 110) notava que eren «mutacions fonètiques o gramaticals realitzades en català oriental entre el segle XV i el segle XVI». En el cas del mallorquí data VENY (2015: 42) la pèrdua de /n/ en estos plurals entre els ss. XIII i XVIII. Precisament una de les importants aportacions d'este treball és la datació cronològica *post quem* que, prudent o valent, VENY ofereix per a cada canvi.

HIXIRAN DEL GRAU: la qüestió de <EX>

Un bon eixemple ne seria provablement una de les diferències més bàsiques entre català oriental i occidental: el model *podreix* oriental al costat de l'occidental *podrix*. Al respecte cita VENY (2015: 43), sens'ar-replegar la referència en bibliografia, els comentaris de Tomás FORTE-SA (o FORTEZA): «en los autores valencianos se deja ver la tendencia a convertir en *i* algunas terminaciones», i de Pompeu FABRA: «cambio de la *e* en *i* (el dialecto valenciano dice: *patixc*», comentaris abdos que, com ara vorem, hauríem de matisar. VENY (2015: 44) en registra com a eixemple més matiner un DESTRUIX de 1272 en les “Costums de Tortosa”. No contrastant, potser podríem rebaixar sixquera un poqui ixa cronologia.

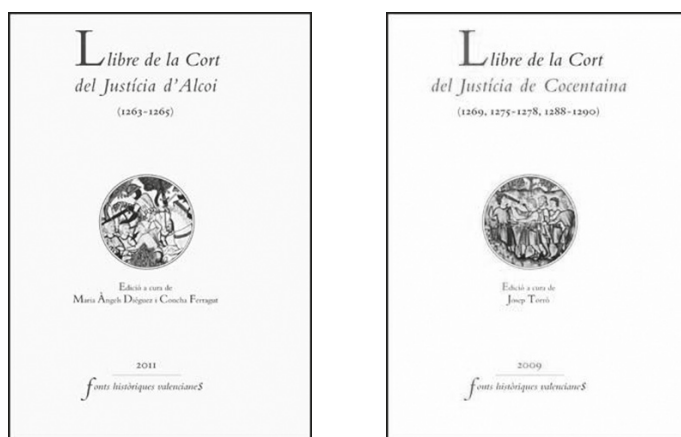
En efecte, en estos casos en els més antics texts valencians la grafia usual és <EX>. En el “Llibre de la Cort de la Justícia” —que no, per cert, “del Justícia”— d'Alcoy, del anys 1263–4, trovem molt regularment formes en ixa seqüència (Diéguez 2012: 24 ^{registre}26, 52 ¹⁹⁹...: METEXA; 25 ¹²⁶: LEXAT; 47 ¹⁸⁶: CONEXENÇA; 69 ¹⁵⁸: LEX subjuntiu; 69 ¹⁵⁸ i 80 ¹⁹²: EXIRAN; 79 ¹⁸⁸, 87 ²¹⁶ i 99 ²⁴⁴: LEXA; 80 ¹⁹², 86 ²¹⁵ *bis*: EXIDES; 86 ²¹⁵: POSSEEX; 88 ²²⁰: CONEX...) i també en els respectius llibres de cort de Cocentaina (per als anys 1269, 1275–7 i 1288–90; Torró 2009: 25 ⁸, 71 ¹⁶⁴...: METEX; 71 ¹⁶⁴: SEGUEX; 72 ¹⁶⁷: MEDEXA; 102 ²⁶⁹: LEXETZ; 413 ⁹: EXIR...) i València (anys 1280–2: Guinot & al. 2008: 39 ⁴: CONEXER; 107 ¹: EXIA; 277 ⁶⁵: TEXIDOR i ibídem TI-

XIDOR...)). Com ham vist, al nostre parer podríem pacíficament incloure *eixir* en este grup, encara que no es tracte del morfema verbal *-eix* sino de la raïl *eix-*, ya que presenta la mateixa seqüència /ejf/ i además és una forma molt ben documentà. Similar *scriptio* oferixen atres texts valencians del s. XIII, com els del ben existent i real P. PASQUAL —i no cap «invent dels mercedaris del segle XVII» (Riera 1989: 233) ¡ni tan sols del gran filòlec Manuel MILÀ I FONTANALS (1818–84)! ni tampoc cap invenció lliterària d’algun «cronista andalus de 1629» (Guinot 1999 I: 60)— per eixemple, en la *Biblia Parva* (Costa 1998: XLI 124 bis: EXIRA), les *Istories Religioses* (Armengol 1905: 6 °23: CONEXENÇA; 59 °13: DEU VOS HO LEX VEURE!) o en el *Libre de Gamaliel* (Armengol 1905: 94 °5 EXIA i MATEX; 111 °3 PEX pero °1: PEIX), o com notòriament en *Lo Libre dels Feyts* (Aguiló 1873: 5 °1 i 39 °23: CONEXEM; 17 °9 i 19 °10: EXIREN; 21 °13: EXIR; 32 °20: CONEXIA; 50 °29: MATEXA; 67 °39: MATEX...), llibre a on els «trets fonètics, morfològics i lèxics orientals són molt minoritaris» (Ferrando 2015: 165).

Ara be, n’hi ha també un bon grapaet d’eixemples a on tenim <IX> en lloc del més freqüent <EX>, tant en els “Extravagants” d’Alcoy (Diéguez 2012: 24 °26 ^{amy}1263: LIXALNE i LIXARENLO; 99 °244 ^a1264: IXIES), com en Cocentaina (Torró 2009: 65 °148 ^a1269: YXIDES i IXIDES; 72 °167 ^a1269: LIXAS; 165 °129: LIXAR; 166 °135: IXIRA; 253 °406: LIXA i LIXAS dos vegaes...) o València (Guinot & al. 2008: 85 °77: HIXIRAN DEL GRAU DE VALENCIA; 134 °23, 192 i 195 °21, 205 °24, 207 °24...: IXIA; 162 °37: TIXIDOR...). Igualment en, per eixemple, la *Biblia Parva* de S. Pere PASQUAL (Costa 1998: I 43: IXINT; VIII 56 bis, 57, X 60: IXIRA; XVIII 79: IXIRIA...) o en el “Llibre dels Fets” (Aguiló 1873: 55 °32, 313 °343 i 350 °321: IX; 182 °135 i 260 °217: IXIT; 281 °237: IXISSEN 379 °361: IXEN).

Puix be, *sic rebus stantibus*, pràcticament l’única explicació possible és supondre que, almenys en els texts valencians, <EX> amaga des del primer moment una regular pronunciació /ejf/ i que, quan /ejf/ es monoftonga en /ij/, ocasionalment pot aparéixer reproduïda per <IX>. De fet de vegades trobem la *real* pronunciació registrada, per eixemple, en el “Llibre d’Alcoy” (Diéguez 2012: 42 °74: NEIXIE SANC), en el de Cocentaina (Torró 2009: 378 °13: EIXI) o en el de València

(Guinot & al. 2008: 42 ⁶ bis: METEIX; 109 ³: CONEIX). També en S. Pere, per eixemple, en la “Bíblia Menuda” (Costa 1998: XIII 65: MA-TEYS), la *Disputa del Bisbe* (Armengol 1907 II: 5 ⁷: AXIRÀ i AIXIRÀ), *Istories* (Armengol 1905: LEIX) o en el “Gamaliel” (Armengol 1905: 111 ¹: PEIX; 118 ⁸: AQUEIX i CONEIX; 162 ¹⁹: MATEIX...), i en els *Feyts* (Aguiló 1873: 6 ¹: LEIXAR; 53 ³¹: LEIXADES; 61 ³⁴: LEIXA; 87 ⁵²: LEIX; 132 ⁸³, 189 ¹⁴⁰ i 398 ³⁸¹: CONEIX; 220 ¹⁷³, 336 ³⁰⁴, 520 ⁵⁴⁶ i 534 ⁵⁶⁴: MATEIX; 338 ³⁰⁷: EIXIS; 340 ³⁰⁸: CONEIXIEM; 461 ⁴⁶⁶: EIXI; 517 ⁵⁴²: EIXIR...).

Els més antics *Llibres de Cort de la Justícia* valencians, editats en este sigle, mostren ya particularitats llin-güístiques que es creïen molt posteriors

Mutatis mutandis, segurament la mateixa explicació val per a formes com CAXA ‘caixa’ (Torró 2009: 414 ¹⁰ bis) o QUAX ‘quaix – casi’ (Torró 2009: 71 ¹⁶⁴ pero Guinot & al. 2008: 152 ³³: QUAIX), PEX ‘peix’ (cfr. Diéguez 2012: 27 ³⁵ i 36), COXI ‘coixí’ (Diéguez 2012: 108 ²⁷⁸) *et cetera* i a on hauríem de reconstruir pronunciacions com a /’kaiʃa/, /’kuaiʃ/ o /’kaiʃ/, /’peif/, /koi’ji/...

Además, el cas valencià és congruent en la tan característica pràctica valenciana de que tota /ʃ/ ha de vindre normalment precedida de /i/, com ara mateixa vorem, de manera que la conclusió difícilment pot

ser una atra que esta: històricament el valencià mai ha conegut una seqüència /eʃ/ en estos casos sino simplement un matiner pas /eif/ ≥ iʃ/, és dir: la mateixa monoftongació que per reincidència trobem també hui en variants més o manco lliures com *deixar* – *dixar*, *deya* – *dia* o *eixe* – *ixe*. El dit canvi empero ha quedat històricament amagat sots una grafia <EX> precisament perque en el valencià patrimonial tota sibilant /ʃ/ comporta casi automàticament la contigüitat de /i/. En suma, de l'elenc de quatre possibles explicacions que dona VENY (2015: 44), la bona és la del gran CASANOVA Emili (1993) d'una banal monoftongació /ei ≥ i/ i ací l'explicació opcional de «la immigració de gent tolosana» (Veny 2015: 46) mos pareix un, per dir–ho en tèrmins del propi VENY, anar–se'n a «cercar la veritat a quatre llegües».

“Una oroneta no fa primavera”, diu el proverbi (o “estiu”, diuen els de l'Europa de més al nort), pero resulta inevitable aduir la sugerent hipòtesis de VELAZA (1991: 116) de fer de l'ibèric <IS> una variant del grafema de la sibilant palatal <Š> a partir de seqüències com IBEISUŘ (B.7.35) o SOŘIBEIS (F.21.1) front a IBEŠOR (B.1.25), lo que oferix un evident paralel del fet comentat en el sentit de que ya en ibèric /i/ comportaria la palatalisació de la contigua sibilant ([is ≥ iʃ]). Pero de moment haurem d'esperar l'arribada de més oronetes...

Chinches i chiulits o la pròtesis en /ei/

Respecte a la diferència entre català oriental *xinxà* (en /ʃ/) i occidental *txintxa* (en /tʃ/) estem totalment d'acort en la diagnosi de VENY (2015: 39): «*tx*– deu correspondre a la fase *ts*–, que degué ser general i que en cat. or. es va desafricar [...] sembla que el cat. occ. ha mantingut una africada palatal antiga, mentre que el cat. or. l'hauria desafricat en una data difícil de precisar perquè la grafia sistemàtica *x*– no ho permet». Això no contrastant, n'hi ha un parell de detallets possiblement dignes de ser matisats.

En primer lloc, encara que la redacció del text resulta una miqueta confusa, VENY (2015: 39: «el resultat *tx*– deu correspondre a la fase *ts*–, que degué ser general [...] Si admetem que [...] partíem de [tʃ], convertit després en [ts] i finalment en [s]») pareix supondre una evolució /tʃ ≥ ts ≥ s/, pero, deixant ara de banda tot el material tipolò-

gic comparatiu contrari ad esta evolució, resulta evidentment sixquera més econòmic —i, pensem, més realiste— un procés del tip $/ts \geq tʃ \geq ʃ/$ en el qual el català occidental —...*siue* aragonés oriental— i el valencià només haurien aplegat fins a la segona *statio* evolutiva, de manera que efectivament «el cas de *txintxa* es tractaria del manteniment d'una antiga fase» (Veny 2015: 39).

En segon lloc, respecte a la cronologia afirma el mestre VENY (2015: 39): «No tenim documentació de l'articulació africada; pot ser—ho la grafia castellanitzant d'O. Pou (s. XVI) “chinchés”, que correspondria al valencià de l'esmentat segle». No contrastant, pensem, podem retrodatar el canvi un poquet més encara. Tenim, per eixemple, ya *bochins* en ROIÇ DE CORELLA (1495: L ^{capítul}6: CAUALLERS BOCHINS I ALS BOCHINS Q̄L HAN CRUCIFICAT) o *chiulat* en Isabel DE VILLENA (1497 C °82: HAN CHIULAT E CRIDAT). Atresí, *castellanitzant* o no, tenim més ocurrencies del dígraf inicial <Ch> —per tant, en clara valor d'africada— ya molt enjorn: en el s. XIII, per eixemple, en el *Llibre del Repartiment* trobem una VILLAM DE CHIVA (Ferrando 1970: 197 °2204 °1238) i una IUXTA CHIVAM (Ferrando 1970: 199 °2236 °1238) front a la normal ocurrencia en <X> *ibidem* (Ferrando 1970: 10 °72 °1237: VILLAM DE XIVA; 21 °194: XIVA; 43 °454, 51 °548: IUXTA XIVAM; testimonis tots també de l'any 1238) i per eixa mateixa época tenim també una MARIA CHICOT (Ferrando 1979: 398 °3681). I més encara...

Indirectament tenim també una bona prova de l'inexistència —perdurada, en poquetes excepcions, fins als nostres dies— de $/ʃ-/$ inicial en valencià en el sistemàtic registre de <E> —o siga: $/ei/$ (*lege supra*)— davant de tota paraula en $/ʃ-/$, pròtesis present ya en els texts des de época molt antiga. En Alcoy, normalment de manera indirecta, en texts llatins (Diéguez 2012: 31 °41: MARTIN EXIMENIZ; 46 °83: MARTINO EXIMENEÇ; 81 °196: EXIMEN PEREÇ i DON EXIMEN; 101 °251, 112 °291 i 113 °292: EXATIVE; 117 °305: EXIMENO), en *Lo Libre de la Cort de Centania*: EXIMINO (Torró 2009: 73 °171 °1269 pero *ibidem* XIMENEZ), EXATIVA (Torró 2009: 84 °210 °1269; 299 °104 °1277 i 390 °60 °1288 pero 391 °60: XATIVA) o EXATIVE (Torró 2009: 102 °269 °1269 i 104 °275 °1269), EXIVERT (Torró 2009: 283 °48 °1277 pero 282 °44 °1277: XIVERT...), en *Lo Libre de València* (Guinot & al. 2008: 40 °4: XEMEN

bis pero EXEMENIÇ i EXEMENEÇ i també DON EXEMENO; 44 ^r12: XAMENIS pero EXEMEN *bis* i EXAMINIS; 161 ^r37: EXEREA...). Igualment en les “Històries Religioses” (Armengol 1905: 46 ^r5: EXEROP) de Pere PASQUAL, o en *Lo Libre dels Feyts*, on trobem, per eixemple, *Exivert* per a la localitat castellonenca d’Alcalà de Chivert (Aguiló 1873: 178 ^r130 o 232 ^r185: EXIUERT; *item* Huici & Cabanes 1976: 132–3 ^r62 ^a1224: EXIVERT tres vegades i EXIVERTO; 152 ^r72 ^a1225: EXIVERT; 224 ^r118 ^a1229: EXERICHA per a Xérica – Jérica) i excepcionalment EXATIVA (Aguiló 1873: 500 ^r520 i 529 i 530 ^r558) a banda de formes com ara el vent IXELOCH (Aguiló 1873: 475 ^r486).

Ya que esta pràctica ha estat present en tota l’història del valencià escrit i el dit hàbit articulatòri encara està present en nostres dies, sembla evident que en valencià el fonema no ha passat mai en inicial d’aquella segona fase /tʃ/ que proponíem.

Un argument tipològic *nəutral*

Encara que la qüestió no té aparentment massa transcendència dialectològica, un atre greu problema en general de la fonologia històrica del català és l’acceptació que la vocal neutra /ə/ comparegué primerament en posició tònica i d’ahí passà a la posició àtona. VENY segueix ací la posició tradicional (*uerbi gratia* Sanchis 1980: 125; Badia 1984: 61; Gulsoy 1993: 50...): «p[a]r’ət > p[ə]r’ət; i després en posició final p[‘ə]ra > p[‘ə]rə» (Veny 2015: 36) o «pas de [ə] tònica del cat. or. i part del balear a [ɛ]» (Veny 2015: 38). De l’assunt ya mos ocupàrem fa anys. Lo ver i cert és que tot apunta al procés contrari: [àtona ə ≥ tònica ‘ə]. Resumint dràsticament la qüestió, diríem que, entrimentres n’hi ha una *fotraca* de llengües a on [ə] compareix només en sílaba àtona, la compareixença de [ə] (aleshores ya verosímilment un fonema: /ə/) només i a soletes en posició tònica és tipològicament molt rara, lo que clarament suggerix que la fona s’ha originat en posició àtona i d’ahí s’ha estés a la tònica. Des del punt de vista de sa essència fonològica, la vocal [ə] es la parella o *pendant* de la consonant [h], la qual fon definida per Roger LASS (1997: 239) com a «preludi natural de no res» (*natural prelude to zero*). Si el carpiment de totes les consonants pot abocar a [h], totes les vocals *debilitades* poden acabar en [ə]. En conseqüència, l’eventual presència

d'una /ə/ accentuada s'explica còmodament com una assimilació de la vocal tònica a la normalment sempre més dèbil pero en este cas molt més freqüent vocal àtona. En suma, [ə], el *Schwa* de la filologia noucentista, constituïx un habitual receptàcul de vocals debilitades.

Este seria un breu resum de lo llavors escrit: «el material tipològic [...] fa costat [...] d'una evolució [...] [ɛ ≥ ə] i no [ə ≥ ɛ] [...] la prova més econòmica consistiria en aduir el fet que en moltes llengües [ə] no se troba mai en posició tònica, com és el cas de l'anglès (Ladefoged 1999: 42), a on [ə] és de llunt la vocal més comuna (Ladefoged 2001: 29 i 87) [...] en l'egipci tardà les vocals àtones, especialment les catatòniques, van passar a /ə/ (Loprieno 1997: 444). En malgaig [...] /a/ pot quedar reduïda ad [ə] en posició àtona (Rasoloson & Rubino 2005: 460). En [...] mansi /ə/ ocorre només en sílabes àtones (Keresztes 1998: 393). En tajic les [...] vocals *inestables* tendixen totes a [...] [ə] (Campbell 2000: 1598). En armeni les vocals /i/ i /u/ solen quedar reduïdes a [ə] en posició àtona (Greppin 1997: 781). En javanés /ə/ és sempre àtona (Campbell 2000: 815) i alterna fonèticament en 0 (Ogloblin 2005: 593) [...] En quilivila en posició final totes les vocals queden a sovint reduïdes ad [ə] (Senft 1986: 13). En tauya tota vocal àtona i no inicial pot [...] quedar reduïda ad [ə] (MacDonald 1990: 52) [...] totes les vocals àtones tendixen ad [ə] en rumà i també en romaní (Campbell 2000: 1410) [...] en rumà l'antiga /a/ àtona passà ad [ə] (Mańczak 1988: 632). En els dialectes albanesos [ə] és tònica només en tosc (Sanz 1996: 34) [...] en suec [...] les vocals àtones en posició final tendixen a quedar reduïdes ad [ə] (Campbell 2000: 1569) i lo mateix passà en l'antic danés en les vocals /a i u/ àtones i finals en casi tots els dialectes (Szulc 1988: 764) [...] a sovint trobem també [ə] com a resultat del carpiment de vocals àtones [...] en el *Afrikaans* (Donaldson 2002: 483), danés (Haberland 2002: 319), frisó (Hoekstra & Tiersma 2002: 509), anglés mitan (Van Kemenade 2002: 116), noruec (Askedal 2002: 221), holandés mitan (Van der Wal & Quak 2002: 74), en alt i baix alemà mitan (Van der Wal & Quak 2002: 92) i en alemà contemporàneu (Eisenberg 2002: 350, 353); passa la mateixa cosa [...] en el gaèlic d'Escòcia (Gillies 2002: 148), irlandés (Mac Eoin 2002: 107) o en maniqués [...] i a on les vocals àtones passen ad /ə/ (Bednarczuk 1988: 683; Broderick 2002:

232). En el bretó modern [ə] apareix només en síl·labes àtones (Jackson 1967: 11) [...] és prou característic de moltes parles suditàliques el pas ad [ə] de totes les vocals catatòniques en posició final (Mańczak 1988: 624) [...] En portugués [ə] és la més comuna realització de /e/ àtona (Vazquez & Da Luz 1987: I 323). El caràcter frèvol i *secundari* de [ə] se manifesta també en el fet que normalment no participa de les correlacions de cantitat vocàlica [...] aixina, per eixemple, ocorre en bereber (Kossmann & Stroomer 1997: 472), dumi (Van Driem 1993: 49 i 51), limbu (Van Driem 1987: 13), eslové (Šuštaršič & al. 1999: 136) o cusà (Coosan; Mithun 2001: 397). El caràcter frèvol de [ə] queda també manifest en el seu us com a vocal epentètica [...] Aixina, en amhàric [ə] queda afegida en poesia a una consonant final per motius de rima o prosodia (Leslau 1997: 421 i 426) [...] trobem [ə] com a vocal epentètica en guèez (Gragg 1997: 177) [...] també [...] en el francès modern i a sovint en armeni [...] En papiament [...] a on és sempre àtona, [ə] compareix regularment davant de /r/ (Munteanu 1996: 191–2) [...] El cas del paixtú [...] a on /ə/ és sempre tònica (Campbell 2000: 1328), sembla prou excepcional. Ara bé, en paixtú [ə] procedix també de vocals reduïdes (Skalmowski 1986: 185). També en algun dialecte neoaramaic, encara que el seu *status* fonològic no estiga definitivament clar, [ə] apareix només en vocals tòniques i no finals; ara be, a diferència de les atres vocals [ə] és sempre breu (Jastrow 1997: 350). El material tipològic avala, puix, que l'emergència de /ə/ en síl·laba tònica és el fi d'un trayecte que començà en síl·laba àtona i no viceversa».

Schwa i entia non sunt multiplicanda

Per descomptat, hui podríem afegir molts atres testimonis. Aixina, el sudaràbic modern es caracterisa «por una reducció a /ə/ de todas las vocales breves átonas» (Corriente 1996: 24). En tajic /a/ passa a [ə] en síl·laba uberta i protònica (Rastorgueva 1992: 5). En grec modern és freqüent la reducció a [ə] de les vocals contigües a la tònica (Campbell 2000: 646). En búlgar [ə] és la realització de /a/ i <ъ> o be en síl·laba metatònica o be en la segona síl·laba protònica (Dimitrova 1996: 15). En maltés la vocal /e/ devé [ə] en posició àtona (Aquilina 1987: 26). En l'austronèsic atayal totes les vocals protòniques es realisen [ə] (Himmelmann 2005: 125). En manambu [ə] apareix a sovint com a

resultat de la reducció vocàlica en una sílaba àtona (Aikhenvald 2010: 43). Sembla que també en asmat, en Papua, [ə] a soles és troba en posició àtona (Crowthers 1987: 143 ⁿ11). En el vùlguru, en Austràlia, la /a/ pot passar a [ə] en l'àtona posició final (Donohue 2007: 6)... *entia non sunt multiplicanda pràter necessitatem*. Pareix, en canvi, novament excepcional la situació descrita per RONJAT (1930: 33) de /ə/ com a resultat de les antigues *ē* i *ī* tòniques del llatí clàssic en algunes varietats dialectals del provençal: DIRECTU- ≥ *drə* o FRIGIDU ≥ *frə*.

A la fi, podríem quedar-mos en esta sinòpsis de SADIQI (2011: 50), encara que feta per al bereber, com a descripció general i prototípica de [ə]: «A part les trois voyelles de base /i/, /u/ et /a/, le berbère contient une autre voyelle [...] statistiquement très fréquente: le schwa [...] cette voyelle n'est pas considérée comme pertinente dans le système phonologique berbère [...] Comme dans toutes les langues naturelles, le schwa est soit une forme réduite d'une voyelle [...] soit une insertion vocalique». Igualment en son *survey* sobre els patrons vocàlics universals notava ya CROWTHERS (1978: 103) que regularment les vocals neutres apareixen restringides a les posicions àtones (*restricted to unstressed position*), que les llengües en 5 o més vocals tenen /ɛ/ (1978: 116 i 136) i aquelles en 7 o més vocals tenen /e/ i /o/ o be /i/ i /ə/ (1978: 116 i 137).

Al remat, el testimoni tipològic és clar: [ə] es genera regularment i fàcil en posició àtona i resulta un poderós reforç per a les antigues propostes de LAMUELA (1986: 150: «el canvi s'ha difós partint de la posició àtona») i WALSH (1991: 254: «l'oriental [...] va generalitzat [*sic*] [ə] a tots els tipus de síl·labes àtones»). En conseqüència l'hipotètica emergència en català, espontàneament i sense cap altre condicionament, de [ə] en posició tònica des d'una antiga *e* llatina pareix tipològicament anòma-la. En posició tònica el procés que esperem és [ɛ/e ≥ ə] i no *uice uersa*, procés evidentment més econòmic que postular [ɛ/e ≥ ə ≥ ɛ] (*cfr.* Walsh 1991: 246: «mentre els dialectes balear i central tenen /ə/ i /ɛ/ respectivament, /e/ manté el seu valor primitiu en el català occidental, valencià i l'alguerès»).

Finalment, note's *obiter* l'incongruència de postular un oríge germànic per a la presència de [ə] en català i postular al mateix temps la seua

primerenca emergència en posició tònica, lo que contrasta en els ya *supra* aludits fets germànics.

El vocàlic *resplendor* valencià

Per atra banda, si realment tinguérem un pas [ə ≥ ε], els fets valencians serien difícilment compatibles en el material català, ya que l'única neutralisació que no sistemàticament pero sí de manera prou regular coneix el valencià és la de les vocals /a/ i /e/ protòniques, precisament aquella que véem documentà també en la llengua ibèrica. Es tracta d'una neutralisació ben present ya des dels primers texts del s. XIII: en el llibre d'Alcoy (Diéguez 2012: 38 ¹62: ABDOMENEN i cinc vegades ibídem ABDOMANEN; 44 ¹80: SANCERES; 52 ¹100 i 68 ¹154: DAVANT; 65 ¹148: SAGEL i SAGELADA; 68 ¹156: ALMANAR...), lo que propícia possibles o segures ultracorreccions (Diéguez 2012: 50 ¹95: ARENCA 'arrancà'; 51 ¹99: ARENCHAT pero també ibídem ARRA[N]CHA; 64 ¹147, 81 ¹195...: CLERIANA; 68 ¹157: SENT MICHEL i SANT MICHEL). En el molt més extens "Llibre de la Cort" de Cocentaina els eixemples es multipliquen i, per descomtat, els [encara més] *irregulars* noms propis són els més afectats (Torró 2009: 39 ¹58: TREURE; 54 ¹110: ESTAYNA pero 55 ¹113: ASTAYNA; 102 ¹269: ALCHARIA pero 109 ¹289: LALQUERIA; 106 ¹278: BERTOLOMEO i BARTOLOMEUM; 116 ¹311 i 118 ¹315 *ter*: MERDANIX pero 117 ¹315 i 118 ¹317: MARDANIX; per citar només eixemples de l'any 1269; 382 ¹28 ^a1288: CONDAPNATS pero ¹27: CONDEPNATS). Abundant també la documentació de la cort valentina (Guinot & *al.* 2008: 90 ¹85: TRESLAT; 96 ¹99: REQUENA en el text en castellà i RAQUENA en el valencià; 122 ¹11: AMBUT; 126 ¹15: CLERAÇO; 251 ¹8: VERAYRE *bis* i VARAYRE; 261 ¹30: BARCELONA i BARÇELONA pero BARÇALONA...). Molt freqüent i en sintomàtiques ultracorreccions també en Pere PASQUAL: en la "Bíblia Chicoteta" (Costa 1998: I 43: ANTENDRE; I 44: NANGUNA en el manuscrit de l'Escorial i NENGUNA en el Vaticà; II 48: RESPLENDOR; XI 61 *bis*: RABECHA en el còdex de l'Escorial; XIV 67: DELLI AVANT; XXVI 94: TRESPASSARETS), en la *Disputa* (Armengol 1907 II: 66 ¹6: BESTANS; 206 ¹10: VADELLS DOR), en el "Gamaliel" (Armengol 1905: 94 ¹5: RESPLENDOR), en la *Destructio de Hierusalem* (Armengol 1905: 185 ¹2: PERLAR; 189 ¹1 *bis*: PERAULES; 189 ¹4: un magnífic STUCIA)... En els *Feyts* sembla un fenomen rar (Aguiló 1873: 7 ¹2: BARCALONA;

151 ʳ101 i 447 ʳ443: DAUALAM; 153 ʳ103 i 186 ʳ138: DAUALAR; 186 ʳ138: DAUALAT...).

Independentment ara de la cronologia concreta dels canvis i de la qüestió de l'autoctonia o no de la llengua valenciana, si es vol integrar els fets valencians en el decurs fonològic del català, a penes l'única manera de conciliar-ne les dades és acceptar que la primera neutralització vocàlica fon precisament esta: la de /a/ i /e/ protòniques. Açò és congruent en la documentació més antiga disponible. Per eixemple, ya en època migeval (*uide* Coromines 1989/97: VII 76 s. *Segarra*) tenim un IN CAMPO SAGARRENSI en un document de Els Prats de Rei de l'any 945 i un IN SAGARRA, un poquet més tart, en un document del 951. Oportunament recorda VENY (2015: 35) que ya Pierre FOUCHÉ (no arreplegat en les referències bibliogràfiques) n'havia recollit testimonis en rossellonés del s. XI i que Joan COROMINES donava per al fenomen una datació «primerenca en situació pretònica (*manà* 'menà') al s. XIII; després, en posició final absoluta» (Veny 2015: 35).

Una *cēna* en eta i una atra *cēna* en èpsilon

Arrivem així ad una atra qüestió rellevant per a la dialectologia catalana, com és l'emergència en el català oriental d'una /ε/ allí a on en llatí teníem una /e:/ llarga. És sabut que BADIA donava una extrema importància ad este factor: «La E tancada del llatí vulgar ens proporciona un dels criteris més importants per a la delimitació dels dialectes catalans orientals i dialectes occidentals» (Badia 1984: 138). Per ad est autor l'immensa majoria de les diferències que separen el català oriental de l'occidental eren «relativament tardans» (Badia 1981: 111), pero u d'eixos poquets *trets* antics era «el tractament evolutiu d'algunes vocals tòniques [...] com ocorre amb la E tancada del llatí vulgar, que es manté tancada en català occidental, però es modifica en oriental fins a arribar-hi a la vocal oberta» (Badia 1981: 111).

Serà també sabut que en igualtat de condicions les vocals llargues, més tenses, solen *universalment* realisar-se més tancaes que les vocals ubertes, de manera que, per eixemple, parelles com /e: – ε/ i /o: – ɔ/ resulten prototípiques. Açò vol dir que el pas esperat del llatí al català és el model *cēna* 'cena' ≥ [ke:na ≥ kena]. Aixina puix, mentres el *con-*

seroaor català occidental presentaria —o n’hauria mantingut l’evolució esperada ([‘sena])— l’oriental hauria innovat presentant /ɛ/ ([‘sɛnə]). Ya WALSH (1991: 250): «la /e/ tònica del llatí vulgar, conservada com /e/ en l’occidental». Que el provençal segueixca la mateixa pauta (llatí /e: – i ≥ e/ en posició tònica; Cremonesi 1967: 31; Schultz–Gora 1973: 20) que segueix el català occidental suggerix igualment que la vocal uberta és una innovació —una més— del català oriental.

De nou el material ibèric presenta, *pace* VENY, un possible paral·lel per a l’evolució del català oriental. En la llengua ibèrica no n’hi ha cap evidència de vocals llargues, això no obstant, quan /e/ apareix reflectida en l’escriptura epicòrica nomenada *greco–ibèrica*, una mera adaptació de l’alfabet jònic, esta vocal apareix significativament representada per l’ubert eta <H> i no pel tancat èpsilon <E>. Curiosament, rastrejant la toponímia de les parles peninsulars, ya fa cent anys, MENÉNDEZ PIDAL Don Ramón (1918) proposgué l’existència d’unes *ibèriques* vocals obertes /ɛ/ i /ɔ/.

L’aporia de la *gorgia toscana*

Pero en tota la raó un escèptic i rígid contrasubstratista com VENY pot preguntar—se’n com és que una llengua, com l’ibèric, desapareguda fa un mínim de 3 centúries i un màxim de 8 abans del *naiximent* del català pogué eixerir alguna influència en esta llengua. No és, puix, el mateix cas del gascó, que representa un llatí clarament influït per unes parles vascòniques, les quals empero encara sobreviuen al costat. El dilema ya es presentà fa molt de temps i dins de la Romanística clàssica a propòsit de la *gorgia toscana* o “gola toscana” procés d’aspirantització de les oclusives sordes ([g ≥ γ; k ≥ h; p ≥ φ; t ≥ θ]) baix determinades condicions en l’italià d’esta zona, procés que fon assignat a l’influència del substrat etrusc, encara que l’etrusc, com l’ibèric, no sobrevixqué a la llengua llatina.

Eppur si muove. L’assunt no és una qüestió de fe. Lo ver i cert és que n’hi han molts casos pareguts en atres diacronies lingüístiques; lo cert i ver és que ara per ara no sabem en certa quins són els mecanismes que fan perdurar —fet, no fe— tràmit una atra llengua particulars hàbits articulatòris *ancestrals*. Potser és la freqüència sonora o altea de la

veu o be la modalitat de la frase —*uulgo*, l'accent i l'entonació— els factors que arroseguen quaix en estat letàrgic certs canvis vocàlics i consonàntics. En tot cas, és segur que necessitem el concurs d'una llengua intermija per a salvar l'hiat i siga operatiu ixe procés en diferit, ixe efecte *retardat*. Per a BADIA el fet és que característiques i formes de l'antic substrat «generació rere generació [...] es retransmetien [...] com a maneres secundàries» (1981: 113).

¿Un nivellament a la carta?

Per últim, probablement l'aspecte més polèmic d'esta important contribució de VENY estiga en l'intent de resucitar el *fiambre* de la vella hipòtesis repoblacionista sobre l'orige de la llengua valenciana i en sa versió més *clàssica* i *caballesc* de la teoria repartimentista: aquella que vol vore l'orige del romanç valencià en el repartiment de propietats, immediatament despuix de la lliberació del regne, als àdvenes aragonesos i catalans. VENY no fa menció ninguna de l'atra teoria repoblacionista i sorgida precisament com a crítica resposta a les innúmeres deficiències de la teoria clàssica: sa versió llarga ¡fins a 1425! i *proletària* o teoria inmigracionista (Guinot 1999), que defén un goteig d'emigrants aragonesos i catalans fins a conformar les respectives majories territorials.

Són múltiples les dificultats de les dos teories, pero —hu creem honestament— el gran dialectòlec VENY només n'afronta una: l'aparent còmoda pertinença del valencià al català occidental quan tota la documentació de manera inequívoca senyala també la presència, entre els *conquistadores*, de parlants de català oriental, «parla oriental que, d'altra banda, el [sic] s. XII no estava tan diferenciada de la parla occidental» (Veny 2015: 35). Per a intentar resoldre la paradoxa, VENY fa us ací de la teoria d'ALARCOS Emilio (1960), qui observà que aragonesos i catalans occidentals «posseïen un vocalisme força semblant, enfront del cat. or., que coneixia una neutra tònica [ə] i una neutra àtona; d'aquesta manera s'hauria imposat en el valencià el sistema propi dels dos grups, amb un anivellament a favor de la majoria» (2015: 35).

Com dien els clàssics, *qualsequer* fenomen de convergència llingüística és, *a priori* i en seu teorètica, perfectament plausible, natural i esper-

ble. Sense anar-s'en lliteralment més llunt, tenim —encara que potser també en un poqui d'efecte retardat, puix n'hi ha ya en 1289 la possible pero dubtosa *oroneta* d'una *archilaga* per *argilaga* (Torró 2009: 405 ¹¹¹: ESCOBA DARCHILAGUA)— un evident *anivellament* llingüístic en el dialecte central valencià o *apichat*, un valencià clarament influït per la parla castellana–aragonesa dels repobladors i els emigrants que històricament s'han dirigit en tota llògica i de majoritària manera cap a la capital valentina i les riques redolades de l'horta i no cap al pobre secà de les terres interiors. Ara be, en este concret cas ¿quin és el factor que determina que tingam, pero dir-ho aixina, un nivellament *sectari* i llimitat al vocalisme? o ¿per qué no afectà dit nivellament més intensament als altres elements de la llengua fins a conformar una mena de *crioll* català–aragonés en tota la regió, tal com ha passat en tants llocs del mon en paregudes circumstàncies? ¿cóm és que el castellà–aragonés de l'interior i el coster valencià mantingueren empero una tan marcada frontera? Encara que en dubtes, VENY (2015: 35) considera, per eixemple, resultat d'una possible influència aragonesa la presència de l'artícul *el* en valencià: «potser l'article *el* en comptes de *lo*». No obstant, la zona de parla valenciana en el regne de València més propenca a les terres d'Aragó i segurament en major contacte històric en les comarques aragoneses és precisament la zona, al nort de Castelló, a on el vell artícul *lo* està encara més viu i ¿és que acàs l'efecte nivellador de l'aragonés influí també en el lluntà català oriental a on tenim igualment *el* en lloc de *lo*...?

Decididament, pensem, ni la teoria de la “Reconquesta” ni la la teoria del nivellament aclarixen res. Queden encara moltes preguntes per respondre, moltes incògnites per iluminar, pero la ciència, en certa mida, és també això: adinsar-se en un mar de foscors...

REFERÈNCIES

Abreviatures

Handbook... = *Handbook of the International Phonetic Association. A guide to the use of the International Phonetic Alphabet*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Języki... = L. Bednarczuk red., *Języki indoeuropejskie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Varsóvia 1986 I, 1988 II.

Phonologies... = *Phonologies of Asia and Africa*, A.S. Kaye ed. & P.T. Daniels adv., Eisensbrauns, Indiana 1997, II voll.

The Austronesian... = A. Adelaar & N.P. Himmelmann edd., *The Austronesian Languages of Asia and Madagascar*, Routledge, Londres–N. York 2005.

The Celtic... = M.J. Ball & J. Fife edd., *The Celtic Languages*, Routledge, Londres–N. York 2002 [= 1993].

The Germanic... = E. König & J. Van der Auwera edd., *The Germanic Languages*, Routledge, Londres–N. York 2002 [= 1994].

Obres

AGUILÓ Y FUSTER Marian, *Chronica o comentaris del gloriosissim e invictissim Rey en Jacme Primer Rey d'Aragó. De Mallorques e de Valencia compte de Barcelona e de Montpesler*, Llibrería d'Alvar Verdaguer, Barcelona 1873.

AIKHENVALD Alexandra Y., *The Manambu Language of East Sepik, Papua New Guinea*, Oxford University Press, Oxford 2010.

ALARCOS LLORACH Emilio, «La constitución del vocalismo catalán», *Studia Philologica. Homenaje a Dámaso Alonso*, Editorial Gredos, Madrid 1960, I 35–49.

AQUILINA Joseph, *Maltese*, Hodder and Stoughton, La Valeta 1987 [= 1965].

ARMENGOL VALENZUELA Pedro, *Obras de S. Pedro pascual. Mártir, Obispo de Jaén y Religioso de la Merced, en su lengua original, con la traducción latina y algunas anotaciones*, Tipografía della Pace di F. Cugiani, Roma 1905, vol. I, Imprenta Salustiana, Roma 1907 voll. II i III.

ASKEDAL John Ole, «Norwegian», *The Germanic...* 2002, 219–270.

BADIA I MARGARIT Antoni M^a, *La formació de la llengua catalana. Assaig d'interpretació històrica*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat,

- Barcelona 1981₂. *Gramática històrica catalana*, Tres i Quatre, València 1984₂.
- BEDNARCZUK Leszek, «Języki celtyckie», *Języki...* 1988, 645–731.
- BRODERICK George, «Manx», *The Celtic...* 2002, 228–285.
- CAMPBELL George L., *Compendium of the World's Languages*, Routledge, Londres–N. York 2000₂, II voll.
- CASANOVA Emili, «El català dins la Romània: a propòsit del doblt ESC/ISC», *Actas do XIX Congresso Internacional de Lingüística e Filologia Románicas*, La Coruña 1993, 293–315.
- COLÓN DOMÉNECH Germán, «El valenciano», A. Mª Badia, A. Griera & F. Udina edd., *VII Congreso Internacional de Lingüística románica. Actas y Memorias (Universidad de Barcelona, 7–10 abril 1953)*, Fidel Rodríguez, Barcelona 1955, I 137–149.
- COROMINES I VIGNEAUX Joan dir., *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, Curial Edicions Catalanes – La Caixa, Barcelona 1989–1997, VIII voll.
- CORRIENTE Federico, *Árabe andalusí y lenguas romances*, Editorial Mapfre, Madrid 1992. *Introducción a la gramática comparada del semítico meridional*, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Madrid 1996.
- COSTA CATALA Joan S.J. intr. i trans., *La Biblia Parva de Sant Pere Pasqual*, Lo Rat Penat, Valencia 1998.
- CREMONESI Carla, *Nozioni di grammatica storica provenzale*, Cisalpino, Varese – Milà 1967₃.
- CROTHERS John, «Typology and Universals of Vowel Systems», J.H. Greenberg ed., *Universals of Human Language*, Stanford University Press, Stanford, II 93–152.
- DE VILLENA Sor Isabel, *Vita Christi*, Lope de Roqua, València 1497 [= 1980].

DIÉGUEZ Mª Àngels [& FERRAGUT Concha], *Llibre de la Cort del Justícia d'Alcoi*, Universitat de València – Acadèmia Valenciana de la Llengua, València 2012.

DIMITROVA LÁLEVA Tania, *Lengua búlgara. Gramàtica bàsica*, Edicions del Orto, Madrid 1996.

DONALDSON Bruce, «Afrikaans», *The Germanic...* 2002, 478–504.

DONOHUE Mark, *Wulguru. A salvage study of a north-eastern Australian language from Townsville*, Lincom Europa, Múnic 2007.

EISENBERG Peter, «German», *The Germanic...* 2002, 348–387.

FERRANDO I FRANCÉS Antoni [dir.], *Llibre del Repartiment de València*, Vicent García Editores S.A., València 1979. «A la recerca de l'arquetip del *Llibre dels Feits* del rei en Jaume. Una aproximació des de la crítica textual, la filologia i la documentació històrica», *Estudis Romànics* 37 (2015) 149–195.

FERRER I JANÉ Joan, «Ibèric kaštaun: un element característic del lèxic sobre torteres», *Cypsela* 17 (2008) 253–271.

FERRER I JANÉ Joan & SÀNCHEZ RODRÍGUEZ Marina, «L'enigma B'oi-de al descobert: *kaštaun* i *baikar* en sengles inscripcions ibèriques sobre una tortera i un vaset de Camps de l'Hospital (Vilademuls)», *Revista d'Arqueologia de Ponent* 27 (2017) 221–236.

GILLIES William, «Scottish Gaelic», *The Celtic...* 2002, 145–227.

GRAGG Gene, «Ge'ez Phonology», *Phonologies...* 1997, 169–186.

GREPPIN John A.C., «Armenian Phonology», *Phonologies...* 1997, 777–793.

GUINOT RODRÍGUEZ Enric, *Els fundadors del Regne de València. Re poblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, Tres i Quatre, València 1999, II voll.

GUINOT RODRÍGUEZ Enric, DIÉGUEZ M. Àngels & FERRAGUD Carmel, *Llibre de la Cort del Justícia de València (1280 – 1282)*, Universitat de València – Acadèmia Valenciana de la Llengua, València 2008.

- GULSOY Joseph, *Estudis de Gramàtica Històrica*, Institut Universitari de Filologia Valenciana – Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València – Barcelona 1993.
- HABERLAND Hartmut, «Danish», *The Germanic...* 2002, 313–348.
- HIMMELMANN Nikolaus P., «Typological characteristics», *The Austro-nesian...* 2005, 110–181.
- HOEKSTRA Jarich & TIERSMA Peter Meijes, «Frisian», *The Germanic...* 2002, 505–531.
- HUICI MIRANDA Ambrosio (†) & CABANES PECOURT Mª Desamparados, *Documentos de Jaime I de Aragón. I 1216–1236. Tomo I*, Anubar Ediciones, València 1976.
- JACKSON Kenneth Hurlstone, *A Historical Phonology of Breton*, The Dublin Institute for Advanced Studies, Edimburc 1967.
- JASTROW Otto, «The Neo–Aramaic Languages», R. Hetzron ed., *The Semitic Languages*, Routledge, Londres–N. York 1997, 334–377.
- KERESZTES László, «Mansi», D. Abondolo ed., *The Uralic Languages*, Routledge, Londres–N. York 1998, 387–427.
- KOSSMANN Maarten G. & STROOMER Harry J., «Berber Phonology», *Phonologies...* 1997, 461–475.
- LADEFOGED Peter, «American English», *Handbook...* 1999, 41–4. *Vowels and Consonants. An Introduction to the Sounds of Languages*, Blackwell Publishers, Oxford 2001.
- LAMUELA Xavier, «L'evolució e > ə en català», *Studia in honorem prof. M. de Riquer*, Quaderns Crema, s.l. 1986, I 147–152.
- LASS Roger, *Phonology. Historical linguistics and language change*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- LESLAU Wolf, «Amharic Phonology», *Phonologies...* 1997, 399–430.
- LOPRIENO Antonio, «Egyptian and Coptic Phonology», *Phonologies...* 1997, 431–460.
- MAC EOIN Gearóid, «Irish», *The Celtic...* 2002, 101–144.

MACDONALD Lorna, *A Grammar of Tauya*, Mouton de Gruyter, Berlín–N. York 1990.

MAŃCZAK Witold, «Języki romańskie», *Języki...* 1988, 571–644.

MENÉNDEZ PIDAL Ramón, «Sobre las vocales ibéricas *e* y *o* en los nombres toponímicos», *Revista de Filología Española* 5 (1918) 225–255.

MITHUN Marianne, *The Languages of Native North America*, Cambridge University Press, Cambridge 2001 [= 1999].

MUNTEANU Dan, *El Papiamento, Lengua Criolla Hispánica*, Gredos, Madrid 1996.

OGLOBLIN Alexander K., «Javanese», *The Austronesian...* 2005, 590–624.

QUINTANILLA Alberto, *Estudios de fonología ibérica*, Universidad del País Vasco, Vitòria 1998.

RASOLOSON Janie & RUBINO Carl, «Malagasy», *The Austronesian...* 2005, 456–488.

RASTORGUEVA Vera S., *A Short Sketch of Tajik Grammar*, trad. H.H. Paper, Indiana University, Indiana 1992.

RIERA I SANS Jaume, «Literatura antijueva en català: textos i difusió», *Estudi General* 9 (1989) 215–236.

ROIÇ DE CORELLA Joan, *Lo Quart del Cartoxa*, Ajuntament de Valencia, Valencia, València 1495 [= 1998].

RONJAT Jules, *Grammaire Istorique des parlers provençaux modernes. Tome I. Introduction. Première Partie. Fonétique: voyelles et diftongues*, Société des Langues Romanes, Montpellier 1930.

SADIQI Fatima, *Grammaire du berbère*, Afrique Orient, Casablanca 2011₂.

SANCHIS GUARNER Manuel, *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Salvat Editores, s.l. 1980.

SANZ LEDESMA Manuel, *El Albanés. Gramática, historia, textos*, Ediciones Clásicas, Madrid 1996.

- SCHULTZ–GORA Oskar, *Altprovenzalisches Elementarbuch*, Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg 1973₆.
- SENFTE Gunter, *Kilivila. The Language of the Trobriand Islanders*, Mouton de Gruyter, Berlín–N. York–Amsterdam 1986.
- SKALMOWSKI Wojciech, «Języki irańskie i dardyjskie. Języki nowoirañskie», *Języki...* 1986, 161–244.
- ŠUŠTARŠIČ Rastislav & KOMAR Smiljana & BOJAN Petek, «Slovene», *Handbook...* 1999, 135–139.
- SZULC Aleksander, «Języki germańskie», *Języki ...* 1988, 733–816.
- TORRÓ ABAD Josep, *Llibre de la Cort del Justícia de Cocentaina (1269, 1275–1278, 1288–1290)*, Universitat de València, València 2009.
- VAN DER WAL Marijke J. & QUAK Aad, «Old and Middle Continental West Germanic», *The Germanic...* 2002, 72–109.
- VAN DRIEM George, *A Grammar of Limbu*, Mouton de Gruyter, Berlín–N. York–Amsterdam 1987. *A Grammar of Dumi*, Mouton de Gruyter, Berlín–N. York 1993.
- VAN KEMENADE Ans, «Old and Middle English», *The Germanic...* 110–141.
- VÁZQUEZ CUESTA Pilar & DA LUZ Maria Albertina MENDES, *Gramática portuguesa*, Editorial Gredos, Madrid 1987₃, II voll.
- VELAZA Javier, *Léxico de Inscripciones Ibéricas (1976–1989)*, Universitat de Barcelona, Barcelona 1991.
- VENY Joan, *Els parlars catalans*, Editorial Moll, Palma de Mallorca 1998₁₂. «Català occidental/ català oriental, encara», *Estudis Romànics* 37 (2015) 31–65.
- WALSH Thomas J., «Sobre la permutació de la e tancada i la e oberta tòniques del llatí vulgar en el català medieval», *Homenatge a Josep Roca–Pons. Estudis de Llengua i literatura*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat – Indiana University, Barcelona 1991, 243–269.

